THE PERSPECTIVE OF NEW ERA SCIENCES
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
www.global-science-review.com
editor@global-science-review.com

QATAG‘ON QURBONLARINING HAYOTI VA FAOLIYATI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY TAFAKKUR VA MA’NAVIY MEROS

Muhammad Al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Kiberxavfsizlik fakulteti Axborot xavfsizligi yo‘nalishi 714-25-guruh talabasi

Bobonazarova Mexribonu Sherali qizi

Ilmiy rahbar: Aliqulov Akmal Xushmuratovic

Annotatsiya

Mazkur maqolada XX asrning birinchi yarmida O‘zbekistonda yuz bergan siyosiy qatag‘onlar, ularning shakllanish va kuchayish jarayonlari hamda milliy ziyolilar hayoti va faoliyatiga ta’siri tahlil qilinadi. Tadqiqotda qatag‘on siyosatining siyosiy-mafkuraviy asoslari, 1930-yillardagi ommaviy repressiyalar mexanizmi, milliy ziyolilarning ta’qib qilinishi va mazkur jarayonning ilm-fan, adabiyot, ta’lim hamda madaniy hayotga ta’siri tarixiy manbalar asosida yoritiladi. Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho‘lpon va Usmon Nosir kabi ijodkor va ziyolilarning ilmiy-adabiy faoliyati hamda ularning siyosiy qatag‘on qurboni sifatidagi taqdiri alohida tahlil qilinadi. Shuningdek, qatag‘on siyosatining jamiyatning intellektual va ma’naviy rivojiga ta’siri hamda mustaqillik davrida qatag‘on qurbonlari nomi va merosining tiklanishi masalalariga e’tibor qaratiladi. Tadqiqot natijalari qatag‘onlar tarixini o‘rganishda shaxsiy taqdir, siyosiy jarayon va milliy madaniy merosni o‘zaro bog‘liq holda tadqiq etish zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: siyosiy qatag‘on, repressiya, qatag‘on qurbonlari, milliy ziyolilar, jadidchilik, milliy tafakkur, tarixiy xotira, ma’rifat, adabiy meros, O‘zbekiston tarixi.

KIRISH

XX asr O‘zbekiston tarixida siyosiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarning keskin tus olgan davrlaridan biridir. Sovet hokimiyatining qaror topishi va siyosiy tizimning markazlashuvi jamiyat hayotining turli sohalarida davlat nazoratining kuchayishiga olib keldi. Ayniqsa, 1930-yillarda siyosiy-mafkuraviy bosimning kuchayishi natijasida davlat va jamoat arboblari, milliy ziyolilar, adiblar, olimlar, diniy ulamolar hamda jamiyatning boshqa qatlamlariga nisbatan repressiv choralar kengaydi.

Mazkur davrni o‘rganishda qatag‘on siyosatini faqat siyosiy jazolash mexanizmi sifatida emas, balki uning milliy ta’lim, ilm-fan, adabiyot, madaniyat va ijtimoiy tafakkur rivojiga ko‘rsatgan ta’siri bilan birgalikda tadqiq etish muhimdir. Chunki qatag‘on qilingan ziyolilarning katta qismi XX asr boshlarida milliy ma’rifat, ta’lim va madaniyat taraqqiyotida faol ishtirok etgan.

Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho‘lpon va Usmon Nosir kabi ijodkorlarning taqdiri ushbu jarayonning muhim jihatlarini namoyon etadi. Fitrat ilmiy, adabiy va ma’rifiy faoliyat bilan shug‘ullangan, tilshunoslik va adabiyotshunoslik sohalarida tadqiqotlar olib borgan. Abdulla Qodiriy o‘zbek romanchiligi rivojiga katta hissa qo‘shgan. Cho‘lpon she’riyat, nasr va tarjima sohalarida samarali ijod qilgan. Usmon Nosir esa qisqa umriga qaramay, o‘zbek she’riyatida o‘ziga xos ijodiy maktab qoldirgan.

Mazkur shaxslarning ilmiy va ijodiy faoliyati bilan bir qatorda, ularning siyosiy ta’qibga uchrashi ham O‘zbekiston tarixining muhim masalalaridan biridir. Shu sababli qatag‘on qurbonlarining hayoti va faoliyatini o‘rganish tarixiy xotirani tiklash, milliy madaniy merosning uzviyligini anglash va XX asr tarixidagi murakkab jarayonlarga ilmiy baho berish uchun muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot maqsadi

Tadqiqotning asosiy maqsadi O‘zbekistonda siyosiy qatag‘onlarning yuzaga kelishi va kuchayish jarayonlarini, ularning milliy ziyolilar hayoti va faoliyatiga

ta’sirini hamda qatag‘on qurbonlarining ilmiy, adabiy va ma’rifiy merosini tarixiy manbalar asosida tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari

Ushbu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi:

- O‘zbekistonda siyosiy qatag‘onlarning yuzaga kelishiga ta’sir ko‘rsatgan siyosiy jarayonlarni aniqlash;
- 1930-yillardagi ommaviy repressiya mexanizmlarini tahlil qilish;
- qatag‘on qurbonlari bo‘lgan milliy ziyolilarning ilmiy, adabiy va ma’rifiy faoliyatini o‘rganish;
- siyosiy repressiyalarning milliy madaniyat va intellektual hayotga ta’sirini aniqlash;
- mustaqillik davrida qatag‘on qurbonlari merosining tiklanish jarayonini tahlil qilish.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tarixiylik, xolislik, tizimlilik va qiyosiy-tarixiy tahlil tamoyillaridan foydalanildi. Qatag‘on siyosatining shakllanishi va kuchayish jarayonlarini o‘rganishda rasmiy hujjatlar, arxiv materiallari, tarixiy-biografik ma’lumotlar hamda ilmiy tadqiqotlardan foydalanildi.

Tadqiqotning manbaviy bazasini siyosiy qatag‘onlar bilan bog‘liq rasmiy hujjatlar, qatag‘on qurbonlari hayoti va faoliyatiga oid biografik ma’lumotlar, ilmiy maqolalar, monografiyalar va muzey-arxiv materiallari tashkil etadi. Tarixiy voqealar sabab va oqibat munosabatlari asosida tahlil qilindi.

O‘ZBEKISTONDA QATAG‘ON SIYOSATINING YUZAGA KELISHI VA KUCHAYISH JARAYONLARI

O‘zbekistonda siyosiy qatag‘onlarning yuzaga kelishi sovet siyosiy tizimining shakllanishi va markazlashgan boshqaruv mexanizmlarining kuchayishi bilan bog‘liq bo‘ldi. Siyosiy nazoratning kengayishi natijasida davlat siyosatiga nisbatan

muqobil qarash bildirgan yoki milliy taraqqiyot masalalariga o‘ziga xos yondashgan shaxslar ustidan nazorat kuchaydi.

Bu jarayonda XX asr boshlarida shakllangan jadidchilik harakati alohida tarixiy ahamiyatga ega. Jadidlar yangi usuldagi ta’limni joriy etish, zamonaviy fanlarni o‘qitish, milliy matbuotni rivojlantirish, adabiyot va teatrni taraqqiy ettirish orqali jamiyatning ma’rifiy salohiyatini oshirishga intildilar. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat va Abdulla Avloniy kabi ma’rifatparvarlarning faoliyati ana shu jarayonning muhim ko‘rinishlarini tashkil etdi.

1920-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab siyosiy markazlashuvning kuchayishi milliy ziyolilarning faoliyatiga nisbatan nazoratni ham kuchaytirdi. Siyosiy jarayonlarda “millatchilik”, “aksilinqilobchilik”, “sovetlarga qarshi faoliyat” kabi ayblovlar qo‘llanila boshladi. Keyingi davrda bunday siyosiy tamg‘alar qatag‘on mexanizmining muhim vositalaridan biriga aylandi.

1930-yillarga kelib repressiv siyosat yanada kuchaydi. 1937-yil 30-iyulda SSSR Ichki ishlar xalq komissari N. Yejov tomonidan imzolangan 00447-sonli operativ buyruq “sobiq quloqlar, jinoyatchilar va boshqa sovetlarga qarshi unsurlar”ga qarshi operatsiyani amalga oshirish tartibini belgilab berdi. O‘zbekistonda ushbu operatsiya 1937-yil 10-avgustdan boshlangan. Hujjatlarda repressiya qilinadigan shaxslar ikki asosiy toifaga ajratilib, birinchi toifaga kiritilganlar otishga, ikkinchi toifadagilar esa uzoq muddatli lager jazolariga hukm qilinishi ko‘zda tutilgan.

1937–1938-yillarda qatag‘onlar ommaviy tus oldi. Tarixiy manbalarda 1937-yil 10-avgustdan 1938-yil 1-yanvargacha O‘zbekistonda 10 700 kishi qamoqqa olingani, ulardan 3 613 nafari birinchi toifa bo‘yicha otishga, 7 087 nafari esa ikkinchi toifa bo‘yicha 8–10 yil muddatga lager jazosiga hukm qilingani qayd etiladi.

Keyingi yillarda ham siyosiy repressiyalar davom etdi. Rasmiy ma’lumotlarda 1937–1953-yillar davomida O‘zbekistonda 100 mingdan ziyod yurtdoshimiz totalitar tuzum qatag‘on siyosatining qurboni bo‘lgani, ulardan 13 ming nafari otib tashlangani qayd etilgan. Qatag‘on qurbonlari tarkibida davlat va siyosat arboblari, olimlar, adiblar, o‘qituvchilar, diniy ulamolar, harbiylar, ishchi va dehqonlar ham bo‘lgan.

Mazkur raqamlar qatag‘on siyosatining keng ko‘lamli ijtimoiy hodisa bo‘lganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, turli davr va toifalar bo‘yicha statistik ma’lumotlarni bir-biridan farqlash, ularni yagona raqam sifatida talqin qilmaslik ilmiy tadqiqotning muhim talablaridan biridir.

QATAG‘ON QURBONLARINING ILMIY, ADABIY VA MA’RIFIY FAOLIYATI

Qatag‘on qurbonlari orasida milliy ilm-fan, adabiyot, ta’lim va madaniyat rivojiga katta hissa qo‘shgan ziyolilar salmoqli o‘rin egallaydi.

Abdurauf Fitrat ko‘p qirrali ilmiy va ijodiy faoliyati bilan ajralib turadi. U adabiyotshunos, tilshunos, dramaturg, publitsist va ma’rifatparvar sifatida faoliyat yuritgan. 1923–1924-yillarda Moskvadagi Sharq tillari institutida ilmiy xodim bo‘lib ishlagan, keyinchalik Buxoro, Samarqand va Toshkentdagi oliy ta’lim va ilmiy muassasalarda faoliyat olib borgan. Uning tilshunoslik, adabiyotshunoslik, musiqa va madaniyatga oid ilmiy ishlari o‘zbek ilmiy tafakkuri tarixida muhim o‘rin egallaydi.

Fitrat 1937-yil aprelida hibsga olingan va 1938-yil 4-oktabrda qatl etilgan. 1957-yilda Sobiq Ittifoq Oliy sudining Harbiy kollegiyasi 1938-yil 5-oktabrdagi hukmni bekor qilib, uni aybsiz deb topgan.

Abdulla Qodiriy o‘zbek romanchiligining rivojlanishida muhim o‘rin egallagan ijodkorlardan biridir. Uning “O‘tkan kunlar” va “Mehrobdan chayon” romanlari o‘zbek adabiyoti taraqqiyotining muhim namunalaridan hisoblanadi.

Qodiriy 1937-yil 31-dekabrda hibsga olingan va 1938-yil 4-oktabrda qatl etilgan. 1957-yilda rasman oqlangan.

Abdulhamid Cho‘lpon she’riyat, nasr, dramaturgiya va tarjima sohalarida samarali ijod qilgan. Uning ijodida inson, jamiyat, milliy o‘zlik va ma’naviy qadriyatlar masalalari muhim o‘rin egallaydi. Cho‘lponning adabiy merosi o‘zbek adabiy tilining badiiy imkoniyatlarini kengaytirgan muhim manbalardan biridir.

Usmon Nosir esa o‘zbek she’riyatida o‘ziga xos badiiy uslub yaratgan ijodkorlardan biridir. Uning she’riy merosida inson ruhiyati, tabiat, Vatanga muhabbat va ma’naviy izlanishlar muhim o‘rin egallaydi. Siyosiy qatag‘on uning ijodiy faoliyatini erta to‘xtatgan bo‘lsa-da, uning adabiy merosi keyingi davrlarda qayta nashr etilib, ilmiy jihatdan o‘rganildi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov va Abdulla Avloniy kabi ma’rifatparvarlarning faoliyati esa yangi usul maktablari, darsliklar, matbuot va milliy ta’lim rivoji bilan chambarchas bog‘liq bo‘ldi. Ularning faoliyati XX asr boshlaridagi milliy ma’rifat harakatining muhim yo‘nalishlarini tashkil etdi.

QATAG‘ONLARNING MILLIY MADANIYAT VA INTELLEKTUAL HAYOTGA TA’SIRI

Siyosiy qatag‘onlarning oqibatlari alohida shaxslarning hayoti bilan cheklanib qolmadi. Ziyolilarning ta’qib qilinishi natijasida ilmiy va ijodiy maktablarning tabiiy rivojlanishi hamda avlodlar o‘rtasidagi ilmiy-ma’rifiy uzviylik izdan chiqdi.

Adabiyot sohasida bir qator ijodkorlarning asarlari nashrdan chiqarildi, ularning nomlari ma’lum vaqt davomida ilmiy-adabiy muomaladan chetlashtirildi. Natijada milliy adabiyot tarixining ayrim bosqichlarini yaxlit o‘rganish imkoniyatlari cheklangan.

Ta’lim va ma’rifat sohasida faoliyat olib borgan ziyolilarning ta’qib qilinishi ham ilmiy-pedagogik qarashlarning davomiyligiga ta’sir ko‘rsatdi. Shu sababli qatag‘on siyosatini faqat siyosiy repressiya tarixi sifatida emas, balki jamiyatning

intellektual va madaniy rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatgan tarixiy hodisa sifatida o‘rganish zarur.

MUSTAQILLIK DAVRIDA QATAG‘ON QURBONLARI MEROSINING TIKLANISHI

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston tarixining ilgari mafkuraviy cheklovlar ostida qolgan sahifalarini qayta o‘rganish imkoniyati yaratildi. Shu jumladan, siyosiy qatag‘on qurbonlarining hayoti va faoliyati, ularning ilmiy va ijodiy merosini o‘rganish tarixshunoslik va adabiyotshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi.

Qatag‘on qurbonlari nomlarini tiklash, ularning asarlarini qayta nashr etish, arxiv hujjatlarini ilmiy muomalaga kiritish va xotirasini abadiylashtirishga qaratilgan ishlar amalga oshirildi. “Qatag‘on qurbonlari xotirasi” muzeyi va uning hududiy filiallari faoliyati ushbu tarixiy xotirani saqlashning muhim institutsional shakllaridan biridir.

2024-yil 19-iyuldagi Prezident qarori bilan qatag‘on qurbonlari va ma’rifatparvar jadidlar hayoti va faoliyatini o‘rganish bo‘yicha ishlarni yanada kuchaytirish vazifalari belgilandi. 2025-yil 4-noyabrdagi Hukumat qarori bilan esa 2025–2026-yillarda qatag‘on qurbonlari hayoti va faoliyatini targ‘ib etishni kuchaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar dasturi tasdiqlandi. Ushbu hujjatlarda ilmiy-amaliy konferensiyalar o‘tkazish, muzey faoliyatini takomillashtirish va yoshlar bilan ma’rifiy tadbirlar tashkil etish kabi yo‘nalishlar nazarda tutilgan.

Shu jihatdan, mustaqillik davrida qatag‘on qurbonlari merosini qayta o‘rganish nafaqat tarixiy adolatni tiklash, balki ilmiy, adabiy va ma’rifiy merosni zamonaviy ilmiy muomalaga qaytarish jarayoni sifatida ham ahamiyatlidir.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari qatag‘on siyosatining bir necha o‘zaro bog‘liq jihatlarini aniqlash imkonini berdi. Birinchidan, siyosiy repressiyalar markazlashgan totalitar boshqaruvning kuchayishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, 1937–1938-yillarda

ommaviy tus olgan. Ikkinchidan, qatag‘onlar jamiyatning turli ijtimoiy qatlamlarini qamrab olgan bo‘lsa-da, milliy ziyolilar va ma’rifatparvarlarning ta’qib qilinishi milliy intellektual muhit uchun alohida oqibatlarga olib kelgan.

Uchinchidan, qatag‘on qurbonlari faoliyatini o‘rganish ularning faqat siyosiy taqdirini emas, balki qatag‘ongacha bo‘lgan ilmiy, adabiy, pedagogik va ma’rifiy faoliyatini ham tahlil qilishni talab etadi. Chunki ularning tarixiy ahamiyati aynan shu ko‘p qirrali meros orqali namoyon bo‘ladi.

To‘rtinchidan, statistik ma’lumotlarni tarixiy davr va repressiya turiga qarab ajratib tahlil qilish zarur. Masalan, 1937–1953-yillarga oid umumiy ko‘rsatkichlar bilan 1937-yil 10-avgustidan 1938-yil 1-yanvarigacha bo‘lgan alohida operatsiya natijalarini bir xil statistik ko‘rsatkich sifatida qo‘llash ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas.

Tadqiqot shuningdek, qatag‘on qurbonlari merosini o‘rganishda arxiv hujjatlari va birlamchi manbalarning ahamiyati yuqori ekanligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, shaxslarning hibsga olinishi, ularga qo‘yilgan ayblovlar, sud yoki suddan tashqari organlar qarorlari va keyingi oqlanish jarayonlarini hujjatlar asosida o‘rganish tarixiy voqealarni xolisroq yoritish imkonini beradi.

XULOSA

O‘zbekistonda XX asrning birinchi yarmida yuz bergan siyosiy qatag‘onlar mamlakatning siyosiy, ijtimoiy, ilmiy, madaniy va ma’naviy hayotiga uzoq muddatli ta’sir ko‘rsatgan murakkab tarixiy jarayonlardan biridir. Ayniqsa, 1937–1938-yillardagi ommaviy repressiyalar milliy ziyolilar, davlat va jamoat arboblari, adabiyot va ilm-fan namoyandalarining hayoti va faoliyatiga jiddiy ta’sir ko‘rsatdi.

Tadqiqot natijalari qatag‘on qurbonlarining tarixiy ahamiyatini faqat ularning repressiyaga uchragan taqdiri bilan izohlash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho‘lpon, Usmon Nosir va boshqa ziyolilarning ilmiy, adabiy va ma’rifiy merosi XX asr boshlaridagi milliy tafakkur va madaniy taraqqiyot jarayonlarini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi.

Qatag‘on siyosati natijasida ko‘plab ilmiy va ijodiy faoliyatlar to‘xtatilgan, ayrim asarlar uzoq vaqt davomida ilmiy va adabiy muomaladan chetlashtirilgan hamda ziyolilar avlodlari o‘rtasidagi intellektual uzviylik buzilgan. Shu sababli qatag‘onlar tarixini o‘rganish siyosiy tarix bilan bir qatorda ilm-fan, adabiyot, ta’lim va madaniyat tarixining ham muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Mustaqillik davrida qatag‘on qurbonlari nomlari va merosining qayta tiklanishi tarixiy xotirani mustahkamlash uchun muhim ilmiy va ma’naviy asos yaratdi. Ularning hayoti va faoliyatiga oid arxiv hujjatlarini ilmiy muomalaga kiritish, asarlarini qayta nashr etish va biografik ma’lumotlarni tanqidiy tahlil qilish ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarning muhim vazifalaridan biridir.

Umuman olganda, qatag‘on qurbonlari tarixini xolis, manbalarga asoslangan va kompleks yondashuv asosida tadqiq etish O‘zbekistonning XX asr tarixini chuqurroq anglash, milliy ilmiy va madaniy merosning uzviyligini tiklash hamda tarixiy xotirani mustahkamlash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. **Khalid, A.** (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press.

2. **Khalid, A.** (2015). *Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR*. Ithaca, NY: Cornell University Press. https://doi.org/10.7591/cornell/9780801454097.001.0001.

3. **Harris, J.** (2016). *The Great Fear: Stalin’s Terror of the 1930s*. Oxford: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199695768.001.0001.

4. **Khlevniuk, O. V.** (2008). *Master of the House: Stalin and His Inner Circle*. New Haven: Yale University Press. https://doi.org/10.12987/9780300161281.

5. **Hansen, C. B.** (2017). Power and purification: Late-Stalinist repression in the Uzbek SSR. *Central Asian Survey, 36*(1), 148–169. https://doi.org/10.1080/02634937.2016.1213702.

6. **Getty, J. A., & Naumov, O. V.** (1999). *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*. New Haven: Yale University Press.

7. **Getty, J. A., & Manning, R. T. (Eds.).** (1993). *Stalinist Terror: New Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.

8. **Northrop, D.** (2004). *Veiled Empire: Gender and Power in Stalinist Central Asia*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

9. **Kamp, M.** (2006). *The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism*. Seattle: University of Washington Press.

10. **Fitrat, A.** (2000). *Tanlangan asarlar*. 1-jild. Toshkent: Ma'naviyat.

11. **Qodiriy, A.** (2012). *O'tkan kunlar*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.

12. **Qodiriy, A.** (2012). *Mehrobdan chayon*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.

13. **O'zbekiston Respublikasi Prezidenti.** (2024, 19 iyul). *"Qatag'on qurbonlari va ma'rifatparvar jadidlar hayotini o'rganish to'g'risida"*gi qaror. O'zbekiston Respublikasi qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi — LexUZ.

14. **O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi.** (2025, 4 noyabr). *2025–2026-yillarda mamlakatimizda qatag'on qurbonlari hayoti va faoliyatini targ'ib etish ishlarini yanada jadallashtirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturini tasdiqlash to'g'risida*gi 691-son qaror. LexUZ.

15. **O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Qatag'on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi.** *Qatag'on qurbonlari hayoti va faoliyatiga oid muzey fondlari, arxiv hujjatlari va ilmiy-tadqiqot materiallari*. Toshkent.